

JULIAN JAROSZEWSKI

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Koninie

ORCID 0000-0002-0224-7475

PIONIERZY AKTYWNOŚCI FIZYCZNEJ W KALISZU

Postawy i oczekiwania wobec sprawności ciała człowieka były różnorodne i zmieniały się w dziejach ludzkości. Dominujący początkowo utylitarny charakter aktywności fizycznej doskonalił ciało ludzkie do pracy, a w razie potrzeby także do walki. Konsekwencją postępu cywilizacyjnego było pojawienie się nowych typów aktywności fizycznych¹, które były odpowiedzią na zmieniające się zapotrzebowanie. Większa ilość czasu wolnego oraz rosnące możliwości finansowe umożliwiały (początkowo najbogatszym, później stopniowo coraz szerszej grupie społeczeństwa) spędzanie czasu wolnego na grach i zabawach czy podróżowaniu. Krystalizująca się dziedzina życia społecznego, którą obecnie definiujemy jako „kulturę fizyczną”, stała się częścią kultury narodowej. Podobnie jak inne dziedziny życia społecznego, miała burzliwe dzieje, ściśle związane z historią Polski.

Kalisz, legitymujący się najstarszą metryką, konstytuującą je jako miasto (prawa miejskie nadano mu przed 1211 r.), na przestrzeni lat stanowił centrum polityczne, gospodarcze i kulturalne o zasięgu ponadregionalnym. Dotyczyło to także działalności w sferze aktywnego spędzania czasu wolnego. Zagadnienia związane z dziejami wychowania fizycznego, sportu, rekreacji i turystyki na terenie Kalisza już wcześniej były podejmowane przez badaczy. Najczęściej doniesienia dotyczyły wąskiego wycinka obszaru kultury fizycznej, tj. historii stowarzyszeń i klubów sportowych oraz stanu wybranych dyscyplin sportowych². Próba ukazania dorobku sportu kaliskiego było opracowanie Józefa Goli³. Korzystny wpływ na stan badań kaliskiej kultury fizycznej

¹ H. Grabowski, *Teoria fizycznej edukacji*, Warszawa 1999, s. 23. Autor wymienia pięć obecnie występujących typów fizycznych, społecznie uznawanych za wartościowe: zdrowie (typ higieniczny), rozrodzność (typ geneomiczny), uroda (typ obyczajowo-estetyczny), sprawność robocza i bojowa (typ utylitarny) oraz sprawność będąca wartością sama w sobie (typ sportowy).

² J. Gaj, *Praca sportowa RKS TUR Kalisz*, [w:] *Sport Robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964, s. 148-152; S. Elegañczyk, *Pięćdziesięciolecie Klubu Sportowego „Prosna”*, „Rocznik Kaliski” 1974, t. VII, s. 385; T. Krokos, *Sto lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1994/95, t. XXV, s. 221-227; B. Kunicki, *Siedemdziesiąt pięć lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1973, t. VI, s. 390-393; M. Małaszczek, *75-lat Kaliskiego Klubu Sportowego* (1), „Kalisia Nowa” 2000, nr 3, s. 23; M. Woźniak, *Dwadzieścia pięć lat Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajobrazowego w Kaliszu*, „Rocznik Kaliski” 1977, t. X, s. 377-384; K. Babiak, J. Heize, *Kultura fizyczna i turystyka*, [w:] *Dorobek i perspektywy województwa kaliskiego*, red. J. Babiak, Kalisz 1979, s. 148-149; E. Biderman, J. Heinze, *Turystyka i rekreacja*, [w:] *Województwo kaliskie*, red. S. Zajchowska, Poznań 1979, s. 421-446; A. Janik, *Rozwój lekkoatletyki na Ziemi Kaliskiej w latach 1919-2008*, t. I i II, Gorzów Wlkp. 2011.

³ J. Gola, *Wysokie, średnie. Szkice do historii kultury fizycznej i sportu kaliskiego 1945-1990*, Kalisz 1995.

wywarły prace Juliana Jaroszewskiego⁴. Atrakcyjnym źródłem informacji są również prace magisterskie, opracowywane na podstawie dostępnych archiwaliów stowarzyszeń i klubów sportowych.

Brakuje jednak opracowania przedstawiającego pionierskie działania, które zainicjowały aktywność fizyczną w Kaliszu. Niewielką liczbę informacji możemy czerpać z artykułów Adama Chodyńskiego, zamieszczanych na łamach „Kaliszaniana” w latach 1871 i 1872⁵, z pracy magisterskiej Elżbiety Prus⁶ oraz dysertacji doktorskiej Juliana Jaroszewskiego⁷. Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia wszelkich zachowanych informacji dotyczących początków wychowania fizycznego, ruchu sportowego i turystycznego oraz rekreacji mieszkańców Kalisza.

ŚREDNIOWIECZNA AKTYWNOŚĆ FIZYCZNA

Pierwszych przejawów pozautylitarnej aktywności fizycznej w Kaliszu możemy się doszukiwać w działalności miejscowych szkół już w okresie średniowiecza. Istniejąca od XII w. szkoła parafialna przy kościele św. Pawła, 1160 r.⁸ nie miała w swoich programach nauczania zajęć ruchowych, podobnie jak szkoła kolegiacka w Kaliszu⁹. Jednak z tego okresu pochodzą pierwsze doniesienia o tym, że młodzież szkolna spędzała wolny czas na wycieczkach do lasu¹⁰.

⁴ J. Jaroszewski, *Kultura fizyczna na Ziemi Kaliskiej w latach 1945-1998*, Konin 2012; *Polski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918-1939*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, red. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2006, s. 187-206; *Żydowski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918-1939*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX w.*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007, s. 91-100; *Sport w Kaliszu w latach 1945-197*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, red. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2007, s. 491-506; *Outline of the history of tourism and sightseeing in Kalisz to 1939*, [w:] *From the history of the tourism movement in Poland between 1886 and 2009*, red. R. Urban, Gorzów Wlkp. 2010, s. 55-66; *Wychowanie fizyczne, higiena i sport szkolny w szkołach kaliskich w latach 1918-193*, [w:] *Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych*, red. S. Kowalska, Poznań-Kalisz, 2010, s. 37-56; *Działalność Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego Ziemi Kaliskiej w latach 1951-1990*, [w:] *Wybrane aspekty kultury fizycznej w badaniach naukowych*, red. J. Kwieciński, M. Tomczak, Konin 2010, s. 164-177; *Kultura fizyczna w organizacjach młodzieżowych w powiecie kaliskim w latach 1918-1939*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej Polski oraz wybranych regionów i mniejszości narodowych*, red. J. Dżereń, Płock 2011, s. 479-500; *Z nieznanych kart kultury fizycznej w Szczepornie*, [w:] *Humanistyczne i społeczne aspekty kultury fizycznej w badaniach naukowych*, red. J. Kwieciński, M. Tomczak, Konin 2011, s. 63-74; *Sport kobiet w Kaliszu do 1939 roku*, [w:] *Kultura fizyczna w czasach zaborów i w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Urban, L. Nowak, A. Kowalczyk, Gorzów Wlkp. 2012, s. 207-224.

⁵ H. Nowaczyk, *Najdawniejsze reprezentacje kaliskie*, „Ziemia Kaliska” 1983, nr 51/52, s. 6.

⁶ E. Prus, *Początki i rozwój sportu kobiecego w Kaliszu 1880-1939*, Archiwum Państwowe w Kaliszu, Biblioteka, t. 1029.

⁷ *Kultura fizyczna na Ziemi Kaliskiej w latach 1892-1998*, praca doktorska, AWF w Poznaniu, Poznań 2008.

⁸ K. Kubiak, *Zarys historii szkolnictwa kaliskiego*, [w:] *Szkolnictwo ziemi kaliskiej w materiałach Archiwum Państwowego w Kaliszu*, Kalisz 2008, s. 7.

⁹ Program nauki obejmował gramatykę, pacierz i psalmy, alfabet łaciński, słówka, zwroty, formy odmiany reguły, sztukę układania wierszy łacińskich, retorykę, naukę stylu kancelaryjnego, muzykę, astronomię (obliczanie kalendarza świąt kościelnych), elementy matematyki i geometrii.

¹⁰ *Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum Ogólnokształcącego im. A. Asnyka w Kaliszu*, red. E. Polanowski, Kalisz 1993, s.12.

Badacze średniowiecznych dziejów kultury fizycznej obok nurtu mieszczańsko-plebejskiego wskazują na istnienie nurtu rycerskiego¹¹. W procesie przygotowującym do stanu rycerskiego (paż – giermek – rycerz) podstawową rolę spełniały ćwiczenia fizyczne (typ utylitarny). Kształtowana sprawność fizyczna zapewniała rycerzowi biegłość zarówno na polu walki, jak i podczas dworskich popisów. Jej sprawdzianem były turnieje. Niestety, autor nie znalazł żadnych informacji na temat turniejów rycerskich w Kaliszu, choć powodów do ich zwoływania na pewno nie brakowało, biorąc pod uwagę chociażby częste wizyty królów polskich, np. król Władysław Jagiełło był w Kaliszu aż 32 razy¹².

BRACTWO KURKOWE W KALISZU

Mieszczaństwo podejmowało natomiast ćwiczenia doskonalące umiejętności wojskowe, przygotowujące do obrony murów miast. Do pionierskich organizacji należy zaliczyć bractwa kurkowe, które z biegiem lat przekształciły się w pierwsze szkoły i stowarzyszenia strzeleckie. Były organizacjami paramilitarnymi, których początków w Europie upatruje się w XI w. (Hallstadt koło Bambergu w Niemczech, 1004 r.)¹³. Zrzeszały przedstawicieli różnych cechów, którzy doskonalili się w posługiwaniu się bronią: łukiem, kuszą, w końcu również bronią palną. Sprawdzianem tych umiejętności były coroczne zawody strzeleckie. Podobne organizacje powstawały w przedrozbiorowej Polsce. Pojawiły się najprawdopodobniej w XIV w. (Bractwo Łuczników w Poznaniu, 1417 r.)¹⁴. Rodowód kaliskiego bractwa kurkowego sięga roku 1475. Pierwsze wzmianki, zawarte w *Księdze Bractwa Strzeleckiego Czcigodnego Miasta Królewskiego za Przewodnictwem – Jerzego Szczepańskiego Obywatela Kalisza, Do Bractwa Seniorów Włączonego, Roku Pańskiego Tysiąc Sześćset Siedemdziesiątego Drugiego*¹⁵, pochodzą z 27 maja 1672 r. Na ten rok datuje powstanie Bractwa Kurkowego w Kaliszu badacz dziejów bractw kurkowych w Wielkopolsce – Tadeusz Jakubiak, zastrzegając jednocześnie, że metryka kaliskiego stowarzyszenia może być znacznie starsza¹⁶. Jego działalność skierowana była głównie na ćwiczenia strzeleckie. Pod koniec XVII w., pod nazwą Koło Rycerskie, bractwo stało się ośrodkiem życia towarzyskiego Kalisza, kultywującym tradycje rycerskie. Najważniejszą uroczystością w okresie świąt zielonoświątkowych były zawody o tytuł króla kurkowego. Celem, do którego strzelano była figurka kura, następnie tarcza. Kurkowego króla dekorowano szarfami, pasami i medalionami bractwa, musiał jednak wzbogacić królewski łańcuch (o klejnot lub ogniwo) i kasę bractwa (na konserwację strzelnicy). Zwycięstwo oprócz zaszczytów miało także wymierny charakter, zwalniało bowiem z podatków i ceł, król strzelców mógł też wyrabiać i sprzedawać piwo. Pierwszym udokumentowanym królem kurkowym był w Kaliszu Adam Czerwieniewicz, ostatnim – Andreas Lubaczewski. Łącznie w latach 1672-1775 kaliska księga bractwa wymienia 96 królów kurkowych¹⁷.

¹¹ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997, s. 11.

¹² A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972, s. 99.

¹³ M. Ordyłowski, *Szkice z dziejów kultury fizycznej*, Zielona Góra 2004, s. 27.

¹⁴ T. Jakubiak, *Kurkowe Bractwa Strzeleckie w Wielkopolsce*, Poznań 1986, s. 39.

¹⁵ S. Włosański, T. Warda, *Kaliskie Bractwo Strzelców Kurkowych 1475, 1925, 1991*, Kalisz 1993, s. 5.

¹⁶ T. Jakubiak, *Kurkowe Bractwa ...*, s. 265.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Bractwa strzeleckie miast województwa poznańskiego*, sygn. 22, *Liber Confraternitatis artis iaculatoria civitatis Sacrae Regiae Mtis Calissiensis, Protokolarz bractwa kurkowego 1672-1775*.

Idea bractw kurkowych w Polsce upadła wraz z utratą niepodległości. Zlikwidowane wówczas Koło Rycerskie w Kaliszu odrodziło się dopiero po 150 latach, już w niepodległej Polsce (1925). Podobnie jak inne, także kaliskie bractwo należy uważać za prototyp powstałych pod koniec XIX w. mieszczańskich stowarzyszeń sportowych.

AKTYWNOŚĆ FIZYCZNA W PROGRAMACH SZKOLNYCH

Jak wcześniej wspomniano, przejawem aktywności fizycznej kaliszan już od czasów średniowiecza były wycieczki młodzieży szkolnej za miasto, do lasu, co należy rozmieć jako szkolne zajęcia rekreacyjne. Większe zainteresowanie sprawami wychowania fizycznego w Polsce nastąpiło w okresie odrodzenia. Polscy humaniści zalecając reformę szkolnictwa, zwracali uwagę na potrzebę równomiernego rozwijania umysłu i ciała dziecka. Zapoczątkowane w XVIII w. umieszczanie w programach nauczania zajęć wychowania fizycznego (Collegium Nobilum, 1741 r., Szkoła Rycerska, 1764 r.) następnie rozwinęła Komisja Edukacji Narodowej (KEN). Wychowanie fizyczne w XVIII w. również miało charakter zajęć rekreacyjnych na świeżym powietrzu. W podobnej formie już od XVII w. wolny czas (wtorek i czwartek) spędzali uczniowie szkoły jezuickiej w Kaliszu. W pogodne dni grali w piłkę i urządzali wyścigi poza miastem. Przy gorszej pogodzie czas wolny spędzali na grze w kości i w bilard¹⁸. Do opieki nad ich zdrowiem zatrudniano prowizora¹⁹ i lekarza²⁰. Na przełomie XVIII i XIX w. zajęcia dla starszej młodzieży rozszerzono o musztrę, a w zabawach i grach w piłkę – obok uczniów – brali udział kaliscy nauczyciele²¹.

Postulowane przez KEN zmiany w zakresie wychowania fizycznego zostały zahamowane postanowieniami traktatu rozbiorowego w 1773 r. Dwie dekady później (1795) w przyłączonym do Prus Kaliszu władze powołały dla polskiej młodzieży pochodzenia szlacheckiego Kaliski Korpus Kadetów²². Jednak idee KEN, m.in. w zakresie kształcenia fizycznego, programy szkół kadeckich Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego kontynuowały od 1816 r. W *Katechizmie kadeckim*, wzorowanym na *Katechizmie moralnym* księcia Adama Czartoryskiego, akcentowano „dbałość o zdrowie i czerstwość”²³. Kadeci kaliskiego korpusu doskonalili sprawność na zajęciach z szermierki, musztry²⁴ oraz tańca, a od 1928 r. również pływania²⁵. Niedziele zarezerwowane były na popisy sprawności kadetów, wycieczki oraz zajęcia rekreacyjne²⁶.

¹⁸ *Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum...*, s. 25, 33, 44.

¹⁹ Prowizor (z łac. *provisor* „przewidujący”); dawn. rządcą, administrator, kurator; (od początku XIX w.) tytuł pracownika apteki o wykształceniu farmaceutycznym, zdobytym na dwuletnich kursach uniwersyteckich. W. Kopaliniński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987, s. 936.

²⁰ J. Neuls, *Szkoły kaliskie w XII i XVII w.*, „Rocznik Kaliski” 1973, t. IV, s. 38; J. Neuls-Korniszewska, *Szkolnictwo i oświata, drukarstwo w Kaliszu w wiekach XVI-XVIII*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 223-225.

²¹ J. Neuls-Korniszewska, *Szkolnictwo i oświata w latach 1793-1815*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 302; *Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum...*, s. 51, 66.

²² S. Rutkowski, *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Warszawa 1970, s. 41.

²³ K. Zieliński, *Dzieje Korpusu Kadetów w Kalisz 1807-1832*, „Rocznik Kaliski” 1973, t. VII, s. 99.

²⁴ *O założeniu Szkoły Rycerskiej Kaliskiej*, Kalisz 1816, s. 10-22.

²⁵ „Kalisia Nowa” 1998, nr 1, s. 13.

²⁶ W. Liskowski, *Polskie Korpusy Kadetów*, Warszawa 1982, s. 130.

Kłęska zrywów niepodległościowych w 1831 i 1863 r. pogorszyła sytuację szkolnictwa, w tym zajęć fizycznych. Rusyfikację społeczeństwa polskiego wprowadzano m.in. przez szereg ustaw unifikujących system szkolny. Nawet łagodząca w owym czasie stosunek władz carskich Ustawa o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim (1862) nie uwzględniała jakichkolwiek zajęć fizycznych²⁷. Próby wprowadzania gimnastyki jako przedmiotu nieobowiązkowego nie przynosiły skutku. Z zachowanych doniesień można wnioskować, że w Kaliszu gimnastykę przeprowadzano tylko w Gimnazjum Żeńskim, Siedmioklasowej Szkole Handlowej²⁸ oraz w Szkole Realnej²⁹. Z drugiej strony wielu kaliszczan miało niewątpliwie negatywny stosunek do ćwiczeń fizycznych, ponieważ utożsamiali gimnastykę z przygotowaniem do służby w carskim wojsku. Nie oznacza to, że nie było w mieście orędowników wychowania fizycznego. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim Stanisława Szczepankiewicza i Ignację Piątkowską. Pierwszy na łamach „Kaliszanina” wypominał przedstawicielom władz brak dbałości o wychowanie fizyczne, zwracając uwagę na jej prozdrowotne oddziaływanie³⁰. Natomiast Ignacja Piątkowska w „Gazecie Kaliskiej”³¹ w ćwiczeniach fizycznych (gimnastyka, jazda konna, pływanie, łyżwiarstwo), poza przygotowaniem do pracy, widziała w nich sposobność do usamodzielnienia dziewcząt.

Sposób spędzania wolnego czasu kaliskiej młodzieży w XIX w. w dużej mierze determinowała pora roku i pogoda. Zimą spędzała czas na lodzie na „Kogutku”, latem kąpała się na Zawodziu. Kąpiele odbywały się pod opieką nauczycieli, później także członków Cesarskiego Towarzystwa Ratowania Tonących w Petersburgu³². Dużą popularnością cieszyły się m.in. gry w palanta, ekstrę i knypka³³.

PIONIERZY OKOŁOSPORTOWI

Przełom XIX i XX w. to okres rodzącego się ruchu sportowego na ziemiach polskich. W Kaliszu pierwsze zetknięcie z pionierami aktywności, może jeszcze nie sportowej w dzisiejszym znaczeniu, związane były z podróżującymi przez Kalisz i okolice trupami

²⁷ L. Szymański, *Koncepcja władz carskich i społeczeństwa polskiego w zakresie higieny i wychowania fizycznego i ich realizacja w szkolnictwie Królestwa Polskiego 1815-1915*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Wasztyl, Wydawnictwo AWF, Kraków 2002, s. 92-94.

²⁸ J. Wandowska, *Szkoły średnie. Okres 1864-1914. Szkolnictwo i oświata w Kaliszu w latach 1815-1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 444, 447.

²⁹ „Kaliszanin” 1877, nr 83, s. 335.

³⁰ S. Szczepankiewicz, *Kilka słów o gimnastyce i o jej postępie u nas*, „Kaliszanin” 1871, nr 86.

³¹ „Gazeta Kaliska” 1895, nr 79, s. 3.

³² „Kaliszanin” 1877, nr 46, s. 183; 1883, nr 45, s. 192.

³³ „Kaliszanin” 1883, nr 15, s. 57; *Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum...*, s. 188. Cip, także szewc, gra w szewca, także knyp lub gnyp, gra polegająca na trafianiu nożem w ziemię z rozmaitych pozycji, na ogół kucznej, za: W. Lipoński, *Encyklopedia sportów świata*, Poznań 2001, s. 96-97; ekstra – gra dwóch zespołów (od 10 do 20 graczy), z których jeden zespół staje w kole, drugi natomiast na obwodzie. Stojący na obwodzie koła starają się trafić w kogoś z będących w kole. Gdy im się to uda, wówczas wszyscy gracze (z obwodu koła) uciekają jak najdalej od koła, a trafiony chwytą piłkę i stara się trafić w kogoś z uciekającej drużyny. Za trafienie gracza każdy zespół zdobywa punkt, a ponadto zespół w kole zdobywa piłkę. Wraz ze zdobyciem piłki następuje zmiana miejsc. Wygrywa zespół, który zdobędzie więcej punktów, za: R. Trześniowski, *Gry i zabawy ruchowe*, Warszawa 1974, s. 291.

cyrkowymi oraz popisami sprawności. Pierwsze doniesienie z 1799 r. sygnalizuje pokazy gimnastyczne i „puszczanie balonu” przez Aleksandra Terry³⁴. Do połowy XIX w. kilkakrotnie w Kaliszu puszczano balony, m.in. wspomniany Terry. Zainicjowanych przez niego występów gimnastycznych nie należy jednak utożsamiać ze współczesną gimnastyką. Owczesnym widowiskom bliżej było do cyrkowych popisów zręcznościowych, zresztą chętnie oglądanych przez kaliszczan. Dużą popularnością cieszyły się pokazy gimnastyczne Jordaki Kuparynki, który kilkakrotnie gościł w mieście. W miarę upływu lat wzrastały wymagania publiczności i magistratu, np. w 1807 r. Karolowi Roschowi odmówiono prawa demonstrowania sztuk gimnastycznych. Za to dwa lata później z pokazem sztuk gimnastycznych i tańca na drucie wystąpił Markus Kelleman, a trupa Dominika Robba dała przedstawienie „konnojeźdźców”. W kolejnych latach mieszkańcy Kalisza mogli podziwiać popisy pływackie Wilhelma Mikulskiego (1817). Sztukmistrz pod wodą m.in. przebierał się, nadziewał cytrynę na widelec itp. Mimo atrakcyjności widowiska, wyczyny Mikulskiego trudno traktować jako propagowanie sportu pływackiego. Mniej interesujące dla kaliszczan, choć z gimnastyką w zapowiedzi, okazały się występy Jana Henryka Kocka, demonstrującego „sztuki na bębnach i gimnastyczne”. Nie przyciągnął widzów i nie odniósł sukcesu (szczególnie finansowego).

BIEGIEM DO SZCZYPIORNA

Zgołą odmienne przyjęcie wywołał w Kaliszu długodystansowy bieg Hieronima Pawłowskiego. Pochodzący z Warszawy biegacz we wrześniu 1834 r. w ogrodzie Puchalskich pokonał dystans 11 wiorst i 300 sążni³⁵ w czasie 46 minut. Natomiast 48 minut zajęło Pawłowskiemu pokonanie trasy z Rogatki Wrocławskiej do Szczypiorna (komory celnej). Trasę tę przemierzano kilkakrotnie, czasami udziwniając jej pokonanie, np. Karol Guse, miesiąc po Pawłowskim, przebiegł trasę... tyłem. Kolejnym długodystansowym biegaczem naśladowującym wyczyn Pawłowskiego był Józef Liphard (1839). Ostatni kaliski bieg Hieronim Pawłowski odbył w 1840 r. na trasie z Kalisza do Szczypiorna. W tym samym roku do zmagania długodystansowych w Kaliszu, za sprawą Karoliny Panekert, włączyły się kobiety. Mimo że popisy biegackie były demonstrowane nad Prosną jeszcze przed Pawłowskim (np. Nix w 1825), to właśnie w biegu Hieronima Pawłowskiego z 1834 r. należałoby upatrywać narodzin biegów długodystansowych w Kaliszu. Pogląd ten potwierdził w 1983 r. Henryk Nowaczyk³⁶, a w 2011 r. Arkadiusz Janiak³⁷.

NARODZINY RUCHU SPORTOWEGO – KALISKIE TOWARZYSTWO CYKLISTÓW

Wyczyny podobne do biegu Pawłowskiego miały jednak charakter sporadyczny. Narodziny ruchu sportowego w Kaliszu należałoby utożsamiać z powstaniem towarzystw sportowych na wzór działających w Anglii i Europie kontynentalnej. Na ziemiach

³⁴ H. Nowaczyk, *Najdawniejsze reprezentacje kaliskie*, „Ziemia Kaliska” 1983, nr 51/52, s. 6.

³⁵ Wiorsta – dawna rosyjska jednostka długości, od końca XVIII wieku 1 wiorsta = 500 sążniom ≈ 1,07 km. *Encyklopedia popularna*, PWN, Warszawa 1996,

³⁶ H. Nowaczyk, *Najdawniejsze reprezentacje...*, s. 6.

³⁷ A. Janiak, *Rozwój lekkoatletyki na Ziemi Kaliskiej w latach 1919-2008*, t. I, Kalisz 2011, s. 37.

polских ruch sportowy zainicjowano w zaborze pruskim, następnie w Galicji, w końcu również w Królestwie Polskim. Tu jako pierwsi zrzeszyli się w 1878 r. warszawscy – jak byśmy dziś powiedzieli – wodniacy, powołując Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie. Kolejnymi byli miłośnicy jazdy na rowerach i łyżwach³⁸. W Kaliszu ruchowi sportowemu dało początek Kaliskie Towarzystwo Cyklistów (1892), a zaraz potem Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie (1894).

Droga do ich zalegalizowania była utrudniana przez władze carskie, które słusznie obawiały się działalności narodowej. Niewątpliwie pamięć o powstaniach niepodległościowych, trwająca unifikacja Królestwa Polskiego oraz stan wyjątkowy uniemożliwiły powołanie jakichkolwiek polskich stowarzyszeń. Próba uśpienia czujności carskich decydentów było wprowadzanie do zarządów towarzystw osób z rosyjsko lub niemiecko brzmiącymi nazwiskami oraz legalizowanie działalności pod patronatem towarzystw działających na terenie cesarstwa.

Powstanie stowarzyszeń sportowych nierozzerwalnie związane było z osobami obdarzonymi pasją. W przypadku cyklistów za pierwszego propagatora rowerów, a właściwie welocypedów (tak wówczas nazywano rowery) w Kaliszu uważa się Stanisława Ehma. Od 1884 r. „Kaliszanin” donosił o rosnącej liczbie welocypedów. Początkowo uważani za dziwaków, z czasem na stałe wtopili się w kaliski krajobraz. Ich pierwsze wycieczki wiodły z Kalisza, przez Turek, do Konina. Kaliszanie gościli także wycieczki cyklistów z Łodzi i Warszawy³⁹.

Doniesienia prasowe⁴⁰ o chęci powołania towarzystwa cyklistów urzeczywistniły się w 1892 r. Natomiast dokładna data utworzenia Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów (z prezesem dr. Oswaldem Hindemithem) jest sprawą dyskusyjną. Badacz dziejów kolarstwa Bogdan Tuszyński za datę utworzenia KTC podał dzień zatwierdzenia jego statutu, tj. 13 sierpnia 1892 r.⁴¹ Jednak na podstawie archiwalnych wydań „Gazety Kaliskiej” można wnioskować, że powstało 25 września 1892 r.⁴² Nie zmienia to faktu, że w Kaliszu to właśnie rowerzyści stworzyli pierwszą organizację sportową, charakterystyczną dla współczesnego sportu. Mieli własne tory kolarskie przy ul. Józefiny (200 m)⁴³ i w Noskowie, lokal klubowy i bibliotekę, prowadzili działalność zarówno sportową, jak i towarzyską (gry w karty, bilard, tenisa)⁴⁴, oraz kulturalną (wieczorki i bale). W 1904 r. byli gospodarzami zlotu cyklistów z trzech zaborów.

MIŁOŚNICY WIOŚLARSTWA

Jako drugie powołano Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie (KTW). Początek drogi do jego utworzenia nierozzerwalnie związany jest z przybyciem do Kalisza w 1884 r. Józefa

³⁸ Kolejnymi towarzystwami były: Warszawskie Towarzystwo Cyklistów (1886 r.) oraz Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarskie (1893 r.).

³⁹ K. Poznański, *Rola Warszawy w upowszechnianiu wychowania fizycznego i sportu w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i drugiej Rzeczypospolitej*, s. 128; E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu*, Poznań 1979, s. 125.

⁴⁰ „Kaliszanin” 1884, nr 28, s. 1.

⁴¹ B. Tuszyński, *Od Dynasów do Szurkowskiego*, Warszawa 1986, s. 36.

⁴² „Gazeta Kaliska” 1893, nr 51, s. 3.

⁴³ „Gazeta Kaliska” 1894, nr 6, s. 3.

⁴⁴ „Gazeta Kaliska” 1896, nr 51; 1901, nr 268.

Wiktor Radwana. Z wykształcenia prawnik, w trakcie studiów na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego został członkiem Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego⁴⁵. Po przybyciu do Kalisza objął posadę sędziego śledczego. Z Warszawy, oprócz wiedzy prawniczej, przywiózł umiejętności społeczne oraz wioślarskie. Od pierwszych dni obserwował przejażdżki po Prośnie. Jedyną wówczas łódź kilowa była własnością rzemieślnika Wiktor Wajta. Z czasem grono miłośników pływania po Prośnie powiększyło się o przedstawicieli prokuratury, adwokatów, kupców oraz osoby im towarzyszące. Wzrastająca popularność wodnych wycieczek wymusiła zakup kolejnych łodzi: „Proсны” (1886) i „Kaliszanki” (1887). W tej sytuacji naturalne wydawało się, że kolejnym krokiem powinno być sformalizowanie i legalizacja działalności.

Józef Radwan wraz z kolegami i znajomymi już od 1887 r. snuli plany powołania towarzystwa wioślarskiego. Wybrano nawet zarząd, któremu przewodniczył Radwan, ale pierwsza próba rejestracji w 1892 r. nie zyskała aprobaty gubernatora Michała Piotrowicza Daragana. Gubernator podsunął jednak pomysł, by poddać działalność pod patronat Cesarskiego Towarzystwa Ratowania Tonących w Petersburgu, co dwa lata później przyniosło oczekiwany skutek. Prezesem legalnego już zarządu został oczywiście Józef Radwan. Ostateczną nazwę, Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie (KTW), uzyskało w 1906 r.⁴⁶ W niepodległej Polsce Radwan wspomagał także działanie żony Antoniny, która (z powodzeniem) dążyła do powołania Kaliskiego Klubu Wioślarek (1921), jedyne kobiecego klubu sportowego w Kaliszu⁴⁷.

Brak przeciwwskazań do oficjalnej działalności spowodował wzmoczoną aktywność wioślarzy. Głównym kierunkiem było propagowanie sportu wioślarskiego i ratowanie tonących, a także turystyki i życia kulturalnego. Sportowe zmagania na wodzie kaliscy wioślarze zapoczątkowali w 1897 r. w Warszawie, gdzie gościli z okazji 15-lecia Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego. Zdobyte wówczas doświadczenie okupione bolesną porażką⁴⁸, zapoczątkowało rok później podczas regat w Kaliszu. Zwycięstwo nad rywalami z osad z Warszawy, Płocka i Włocławka zmobilizowało do dalszych treningów. Wzrastający poziom wyszkolenia był szczególnie zauważalny w latach 1910-1913. Wówczas osada czwórka ze sternikiem⁴⁹ z KTW zyskała miano „diamentowej”. Biorąc udział w „Regatach o Złote Wiosło Królestwa Polskiego”, zwyciężali w Płocku (1910), Włocławku (1911), Krakowie (1912) i Kaliszu (1913). Te i późniejsze sukcesy kaliskich wodniaków przyczyniły się do wzrostu popularności wioślarstwa, które zyskiwało sobie coraz większą rzeszę miłośników.

Poza sportową działalnością, jeszcze przed zalegalizowaniem działalności, KTW nadawało ton kulturalnemu i towarzyskiemu życiu miasta („majówki” i „wianki”)⁵⁰. Własna przystań, lokal zimowy, biblioteka i czytelnia były miejscem spotkań, gier i zabaw

⁴⁵ A. Zmyślony, *100-lecie Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego 1894-1994. Szkic monograficzny*, Kalisz 1994, s. 3.

⁴⁶ „Gazeta Kaliska” 1907, nr 72.

⁴⁷ „Gazeta Kaliska” 1921, nr 111, s. 3.

⁴⁸ E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu...*, s. 255-256.

⁴⁹ W składzie: Stanisław Janczewski, German Necel, Roman Rudziński, Radajewski, Olkowski, Cyganski, sternik Jan Prędowski, po 1911 r. Hieronim Kosmański.

⁵⁰ „Kaliszanin” 1882, nr 39; T. Krokos, *Sto lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski” 1994/95, t. XXV, s. 222.

towarzyskich⁵¹. Dobrze rozwijającą działalność KTW przerwał wybuch I wojny światowej i zniszczenie Kalisza, w tym przystani z łodziami, które podziurawione zatoneły. Jednak zapoczątkowany ruch wioślarski odrodził się wkrótce w niepodległej Polsce.

SOKOLE GNIAZDA

Nie tylko Polacy przeciwstawiali się nasilającym się tendencjom germanizacyjnym. Pod koniec XIX w. w Czechach, niejako w odpowiedzi na wynaradawianie, powstał ruch sokoli. Akcentowane w czeskim „Sokole” idee narodowo-wyzwoleńcze zyskiwały zwolenników w innych krajach słowiańskich. Na ziemiach polskich pierwsze gniazdo sokole utworzono w zaborze austriackim, w 1867 r., pod nazwą Towarzystwo Gimnastyczne we Lwowie, wkrótce przemianowane na Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”⁵². Znacznie trudniejsze warunki ich powoływania były w zaborze rosyjskim. Jednak po klęsce Rosji w wojnie z Japonią oraz wydarzeniach rewolucji z 1905 r., władze carskie rozszerzyły prawa obywatelskie. Nowa sytuacja umożliwiła w 1906 r. legalizację „Sokoła” w Królestwie Polskim.

Kaliszcy miłośnicy gimnastyki na powołanie swojego gniazda sokolego musieli czekać ponad dwie dekady. Bo choć już w 1884 r. „Kaliszanin” donosił o urzędnikach i rzemieślnikach kaliskich, którzy wspólnie z nauczycielem gimnastyki Pruszyńskim byli zainteresowani powstaniem towarzystwa gimnastycznego w Kaliszu⁵³, to zebranie organizacyjne miejscowego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” odbyło się (w lokalu cyklistów) dopiero 19 lipca 1906 r.⁵⁴

Jego działalność koncentrowała się wokół propagowania gimnastyki i kultywowania wartości narodowych. Poprzez udostępnianie młodzieży bazy lokalowej, propagowanie wprowadzenia wychowania fizycznego do programów szkół, prace nad metodyką i systematyką ćwiczeń, działalność wydawniczą oraz zloty sokole, wpływało na wzrost zainteresowania społeczeństwa sprawami sportu, higieny i wychowania fizycznego w szkole⁵⁵.

KALISKIE MNIEJSZOŚCI NARODOWE I SPORT

Omawiając pionierskie działania zmierzające do rozwoju kultury fizycznej w Kaliszu, należy także zauważyć działania mniejszości narodowych. Najlicniejszą grupą etniczną zamieszkującą Kalisz już od czasów Mieszka Starego była ludność żydowska. Impuls do tworzenia żydowskiego ruchu sportowego dał ruch syjonistyczny dążący od XIX w. do odnowy duchowej m.in. przez odrodzenie fizyczne. Żydowski ruch sportowy w zaborze rosyjskim wykazywał opóźnienie w stosunku do stowarzyszeń innych nacji. W Kaliszu dopiero w 1913 r., dzięki staraniom Hermana Landaua, Markusa Holca,

⁵¹ P. Szymański, *Z falami Prosnym, Szkic monograficzny z okazji 110-lecia Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, Kalisz 2004, s. 10.

⁵² K. Hądzelek, *Wkład Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w rozwój kultury fizycznej w Polsce w okresie do 1914 roku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 42-43.

⁵³ „Kaliszanin” 1884, nr 64, s. 2.

⁵⁴ A. Wojciechowski, *Rozwój wychowania fizycznego i sportu w Kaliszu do 1939 roku*, praca magisterska, AWF Wrocław 1988, s. 55.

⁵⁵ K. Hądzelek, *Wkład Towarzystwa...*, s. 43

Izraela Rozena i Adolfa Hanftuwurcela, powstało bezpartyjne Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe, po I wojnie światowej Żydowski Klub Gimnastyczno-Sportowy⁵⁶. Nie zachowały się jednak informacje na ten temat, co nie pozwala wnioskować na temat zakresu działalności sportowej.

POCZĄTKI PODRÓŻOWANIA I KRAJOZNAWSTWA

Wycieczek młodzieży szkolnej do lasu i poza miasto, zainicjowane w okresie średniowiecza i kontynuowane w kolejnych epokach, nie da się zaliczyć do aktywności turystyczno-krajoznawczej. O turystyce w obecnym jej znaczeniu możemy mówić dopiero od przełomu XVIII i XIX w., kiedy to działalność Stanisława Stasica i Juliana Ursyna Niemcewicza wprowadziła do turystyki elementy poznawcze⁵⁷. Położenie geograficzne Kalisza na przecięciu ważnych szlaków komunikacyjnych powodowało, że od najdawniejszych czasów miasto był odwiedzane przez przybyszów. Pierwszymi gośćmi byli kupcy z imperium rzymskiego (bursztynowy szlak)⁵⁸, kolejnymi m.in. królowie polscy⁵⁹ i obcy, dostojnicy świeccy i duchowni, kupcy, pątnicy i podróżnicy.

Przez wieki głównym środkiem podróży był transport kołowy. Początkowa zaleta (położenie geograficzne Kalisza), na przełomie XIX i XX w. stała się czynnikiem hamującym jego rozwój. Z powodów strategicznych do 1902 r.⁶⁰ władze carskie blokowały budowę połączenia kolejowego Kalisza z Warszawą. Utworzenie go, jak również upowszechnienie komunikacji samochodowej⁶¹, wpłynęło pozytywnie na jakość i szybkość przemieszczania się.

Czynnikiem pobudzającym mieszkańców Kalisza do podróżowania były publikacje omawiające dzieje regionu kaliskiego. Pierwszym wydawnictwem poświęconym Kaliszowi były *Albumy Kaliskie* Edwarda Staweckiego. Od połowy XIX w. nastąpił rozwój badań nad historią miasta i regionu⁶². Badania etnograficzne, zainicjowane przez

⁵⁶ A. Pakertreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988, s. 275.

⁵⁷ J. Gaj, *Dzieje turystyki w Polsce*, Warszawa 2008, s. 38-39.

⁵⁸ K. Dąbrowski, *Kalisz w starożytności*, [w:] K. Dąbrowski, T. Uzdowska, M. Młynarska, *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1956, s. 10-15.

⁵⁹ Kalisz odwiedzany był m.in. przez Władysława Jagiełłę (32 razy) oraz króla duńskiego Eryka VII (1425 r.). A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972, s. 99; W. Rusiński, *Kalisz zarys dziejów*, Poznań 1983, s.12, 17-18.

⁶⁰ A. Rynkowska, *Rozwój handlu i komunikacji. Kredyt w Kaliszu w latach 1815-1914*, [w:] *Dzieje Kalisza* s. 417.

⁶¹ B. Szczepański, *Rozwój usług produkcyjnych*, [w:] *Dzieje Wielkopolski lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973, s. 814-819.

⁶² Opracowania miały charakter syntez historycznych i publikowanych dokumentów. Do najcenniejszych należy zaliczyć: Teodor Morawski, *Dzieje narodu polskiego* (1871), Cezary Biernacki, *Jezuici w Kaliszu* (1857), Józef Szaniawski, *O wojewodach sieradzkich, Bitwa ze Szwedami pod Kaliszem w roku 1706, O dawnym województwie sieradzkim*, Alfons Parczewski, *Monografia Szadka* (1870), *Analekta Wielkopolska* (1879), *Napieralski w Kościelnej Wsi pod Kaliszem* (1877), Adam Chodyński, *Dawne ustawy miasta Kalisza* (1875), *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu* (1874), *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza* (1885), Józef Raciborski, *Monografia Kalisza* (1912). E. Polanowski, *Organizacja życia kulturalnego, literackiego i naukowego w Kaliszu do 1914 r.* [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 476-480; E. Sobakiewicz, *PTK, PTT, PTTK. 75 lat działalności w województwie kaliskim*, ZW PTTK, Kalisz 1982, s. 18-19.

Oskara Kolberga⁶³, kontynuowali w rejonie Kalisza Józef Szaniawski, Ignacja Piątkowska, Hieronim Łopaciński, Melania Parczewska oraz Maria Dąbrowska. Chęć poznawania Kalisza rozbudzała również literatura piękna autorstwa Adama Asnyka (*Rodzinnemu miastu*)⁶⁴, Marii Konopnickiej i Marii Dąbrowskiej⁶⁵. Natomiast poradniki krajoznawcze i relacje z podróży urodzonego w Kaliszu Stefana Szolc-Rogozińskiego (badacz Kamerunu) oraz związanego z tym miastem dziennikarza Aleksandra Jawornickiego (badacz dorzecza rzeki Muni w Afryce)⁶⁶, rozbudzały zainteresowania odległymi krajami.

Podobnie jak w przypadku stowarzyszeń sportowych, także działalność stowarzyszeń turystycznych na ziemiach polskich przebiegała w sposób odmienny niż w innych krajach europejskich. Turystyka na ziemiach polskich stawiała sobie także cele narodowe. W zaborze rosyjskim sytuacja polityczna była szczególnie niekorzystna, dopiero po 1905 r. zaistniały warunki do powołania polskich organizacji turystycznych. Wówczas to w Warszawie zawiązało się Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906)⁶⁷, jego współpracownikami byli kaliszanie: Stanisław Graeve, Józef Radwan, Feliks Robak i Konstanty Bzowski⁶⁸. Korzystając z warszawskich wzorów, dążono do utworzenia podobnego w Kaliszu. Według M. Woźniaka i W. Pola⁶⁹ PTK w Kaliszu powstało 24 kwietnia 1908 r. ze Stanisławem Graeve jako prezesem. Natomiast sam S. Graeve podaje datę 22 września 1910 r.⁷⁰

Stanisław Graeve był szczególnie postacią w ruchu krajoznawczym miasta. Jego kolekcja etnograficzna stała się częścią uruchomionego 17 lutego 1911 r. Muzeum Krajoznawczego w Kaliszu⁷¹. Napisany wraz Leonardem de Vedmon-Jacquesem *Przewodnik po guberni kaliskiej* dostarczał wielu informacji przewodnikom wycieczek i krajoznawcom. Natomiast PTK pod jego kierownictwem organizowało wycieczki⁷², odczyty i zachęcało kaliszian do poznawania świata w różny sposób. Działalność towarzystwa przerwał wybuch I wojny światowej, a wznowiona po 1916 r.⁷³, ze względu na zniszczenia miasta, była ograniczona.

⁶³ O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, t. XXXIII: *Kaliskie*, t. XLVI: *Kaliskie i Sieradzkie*, Kraków 1875.

⁶⁴ H. Sutarzewicz, *Asnyk, Konopnicka i Dąbrowska w Kaliszu*, Warszawa 1977, s. 17.

⁶⁵ H. Sutarzewicz, *Kalisz literacki*, [w:] *Dzieje Kalisza*, s. 481-491.

⁶⁶ P. Sobolewski, *Kim był Stefan Szolc-Rogoziński*, Pracownia Krajoznawcza ZW PTTK w Kaliszu, Kalisz 1982.

⁶⁷ Z. Kulczycki, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Warszawa 1970, s. 91.

⁶⁸ Archiwum Kaliskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Kaliszu, I/34, 1995-07-24, kat. „A”, *Referat na uroczyste Plenum Zarządu Głównego PTTK w dniu 4 grudnia 1982 roku na temat: 75-lecie PTK na ziemi kaliskiej*, s. 2.

⁶⁹ M. Woźniak, *Dwadzieścia pięć lat Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Kaliszu*, „Rocznik Kaliski” 1977, t. X, s. 377; W. Pol, *Stulecie krajoznawstwa i przewodnictwa turystycznego w Kaliszu (1900-2000)*, Kalisz 2002, s. 12.

⁷⁰ L. de Vedmon-Jacques, S. Graeve, *Przewodnik po guberni kaliskiej*, Warszawa 1912, s. 168.

⁷¹ „Ziemia” 1912, nr 15, s. 235.

⁷² Organizowano wycieczki po Kaliszu, po Prośnie, do Liskowa, Chelmea, Opatówka, Dobrzca, Sieradza, Gołuchowa, Włocławka, Kórnika, z czasem na teren pozostałych ziem polskich. H. Rabiega, *60 lat krajoznawstwa w Kaliszu 1908-1968*, Kalisz 1968, s. 14-15.

⁷³ M. Woźniak, *Dwadzieścia pięć lat Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Kaliszu*, „Rocznik Kaliski” 1977, t. X, s. 377.

PIONIERZY AKTYWNOŚCI FIZYCZNEJ W KALISZU

Słowa kluczowe: Kalisz, aktywność fizyczna, sport, wychowanie fizyczne, turystyka

Początki aktywności fizycznej w Kaliszu miały charakter utylitarny, np. szkolenie strzeleckie członków Bractwa Kurkowego (Koła Rycerskiego) służyło przygotowaniom do obrony miasta. W szkołach za taką aktywność można uznać zanotowany już w średniowieczu zwyczaj wycieczek za miasto. W kolejnych latach systematyczne zajęcia z szermierki, musztry, tańca, a nawet pływania, odnajdujemy w programach Korpusu Kadetów w Kaliszu. Natomiast za pierwsze wydarzenie sportowe w tym mieście należy uznać długodystansowy bieg Hieronima Pawłowskiego w 1834 r., a sześć lat później również kobiety – Karoliny Panekert. Rozwój zorganizowanego ruchu sportowego w Kaliszu zainicjowali na przełomie XIX i XX w. wielbicieli rowerów i powołali Kaliskie Towarzystwo Cyklistów (1892), za nimi wodniacy – Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie (1894). Następnie powstało Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (1906), Żydowski Klub Gimnastyczno-Sportowy (1913) i Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Kaliszu (1908).

THE PIONEERS OF PHYSICAL ACTIVITY IN KALISZ

Key words: Kalisz, sports activity, sport, physical education, tourism

The beginnings of physical activity in Kalisz were of utilitarian character, e.g. shooting training of the Brotherhood of the Rooster (Chivalry Club) served as a preparation to the defence of the town. Out of town trips had been regarded as such an activity since the Middle Ages. In subsequent years systematic fencing, drill, dance or swimming classes can be found in Kalisz Cadet Corp programmes. As the first sports event, however, there shall be regarded a long-distance race of Hieronim Pawłowski in 1834 and six years later the one of a woman Karolina Panekert. The development of formal sports movement in Kalisz was initiated at the turn of the 20th century by fans of cycling who established the Kalisz Society of Cycling (1892). Later on, the Kalisz Rowing Club (1894) established by water sports' fans. Then, „Sokół” Gymnastic Club (1906), Jewish Gymnastic and Sports Club (1913) and Polish Sightseeing Society (1908) followed.

Bibliografia

Źródła:

Archiwum Państwowe w Poznaniu,

Bractwa strzeleckie miast województwa poznańskiego, sygn. 22, *Liber Confraternitatis artis iaculatoria civitatis Sacrae Regiae Mtis Calissiensis*, Protokolarz bractwa kurkowego 1672-1775.

Archiwum Państwowe w Kaliszu,

Biblioteka, t. 1029: Elżbieta Prus, *Początki i rozwój sportu kobiecego w Kaliszu 1880-1939*.

Archiwum Kaliskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Kaliszu, I/34, 1995-07-24, kat. „A”, *Referat na uroczyste Plenum Zarządu Głównego PTTK w dniu 4 grudnia 1982 roku na temat: 75-lecie PTK na ziemi kaliskiej*, s. 2.

Prasa:

„Kalisia Nowa”

„Kaliszanin”

„Ziemia Kaliska”

„Ziemia”

Opracowania:

Babiak K., Heize J. (1979)., *Kultura fizyczna i turystyka*, [w:] *Dorobek i perspektywy województwa kaliskiego*, red. J. Babiak, Kalisz.

Biderman E., Heinze J. (1979), *Turystyka i rekreacja*, [w:] *Województwo kaliskie*, red. S. Zajchowska, Poznań.

Dąbrowski K. (1956), *Kalisz w starożytności*, [w:] K. Dąbrowski, T. Uzdowska, M. Młynarska, *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław.

Elegañczyk S. (1974), *Pięćdziesięciolecie Klubu Sportowego „Prosna”*, „Rocznik Kaliski”, t. VII.

Encyklopedia popularna PWN (1996), Warszawa.

Gaj J. (2008), *Dzieje turystyki w Polsce*, Warszawa.

Gaj J., Hądzelek K. (1997), *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań.

Gaj J.(1964), *Praca sportowa RKS TUR Kalisz*, [w:] *Sport Robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa.

Gąsiorowski A.(1972), *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa.

Gola J.(1995), *Wysokie, średnie. Szkice do historii kultury fizycznej i sportu kaliskiego 1945-1990*, Kalisz.

Grabowski H. (1999), *Teoria fizycznej edukacji*, Warszawa.

Hądzelek K. (1993), *Wkład Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w rozwój kultury fizycznej w Polsce w okresie do 1914 roku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, nr 4.

Jakubiak T. (1986), *Kurkowe Bractwa Strzeleckie w Wielkopolsce*, Poznań.

Janiak A. (2011), *Rozwój lekkoatletyki na Ziemi Kaliskiej w latach 1919-2008*, t. I-II, Gorzów Wlkp.

Jaroszewski J. (2010), *Działalność Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego Ziemi Kaliskiej w latach 1951-1990*, [w:] *Wybrane aspekty kultury fizycznej w badaniach naukowych*, red. J. Kwieciński, M. Tomczak, Konin.

- Jaroszewski J. (2008), *Kultura fizyczna na Ziemi Kaliskiej w latach 1892-1998*, praca doktorska, AWF w Poznaniu, Poznań.
- Jaroszewski J. (2012), *Kultura fizyczna na Ziemi Kaliskiej w latach 1945-1998*, Konin.
- Jaroszewski J. (2011), *Kultura fizyczna w organizacjach młodzieżowych w powiecie kaliskim w latach 1918-1939*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej Polski oraz wybranych regionów i mniejszości narodowych*, red. J. Dżereń, Płock.
- Jaroszewski J. (2010), *Outline of the history of tourism and sightseeing in Kalisz to 1939*, [w:] *From the history of the tourism movement in Poland between 1886 and 2009*, red. R. Urban, Gorzów Wlkp.
- Jaroszewski J. (2006), *Polski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918-1939*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, red. L. Nowak, Gorzów Wlkp.
- Jaroszewski J. (2012), *Sport kobiet w Kaliszu do 1939 roku*, [w:] *Kultura fizyczna w czasach zaborów i w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Urban, L. Nowak, A. Kowalczyk, Gorzów Wlkp.
- Jaroszewski J. (2007), *Sport w Kaliszu w latach 1945-1975*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, red. L. Nowak, Gorzów Wlkp.
- Jaroszewski J. (2010), *Wychowanie fizyczne, higiena i sport szkolny w szkołach kaliskich w latach 1918-193*, [w:] *Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych*, red. S. Kowalska, Poznań-Kalisz.
- Jaroszewski J. (2011), *Z nieznanych kart kultury fizycznej w Szczypiornie*, [w:] *Humanistyczne i społeczne aspekty kultury fizycznej w badaniach naukowych*, red. J. Kwieciński, M. Tomczak, Konin.
- Jaroszewski J. (2007), *Żydowski ruch sportowy w powiecie kaliskim w latach 1918-1939*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX w.* red. T. Jurek, Gorzów Wlkp.
- Kolberg O. (1875), *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, t. XXXIII: *Kaliskie*, t. XLVI: *Kaliskie i Sieradzkie*, Kraków.
- Kopaliński W. (1987), *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Krokos T. (1994/95), *Sto lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski”, t. XXV.
- Kubiak K. (2008), *Zarys historii szkolnictwa kaliskiego*, [w:] *Szkolnictwo ziemi kaliskiej w materiałach Archiwum Państwowego w Kaliszu*, Kalisz.
- Kulczycki Z. (1970), *Zarys historii turystyki w Polsce*. Warszawa.
- Kunicki B. (1973), *Siedemdziesiąt pięć lat Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, „Rocznik Kaliski”, t. VI.
- Lipoński W. (2001), *Encyklopedia sportów świata*, Poznań.
- Liskowski W. (1982), *Polskie Korpusy Kadetów*, Warszawa.
- Małaszek M. (2000), *75-lat Kaliskiego Klubu Sportowego (1)*, „Kalisia Nowa”, nr 3.
- Neuls J. (1973), *Szkoły kaliskie w XII i XVII w.*, „Rocznik Kaliski”, t. IV
- Neuls-Korniszewska J. (1977), *Szkolnictwo i oświata w latach 1793-1815*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań.
- Neuls-Korniszewska J. (1977), *Szkolnictwo i oświata, drukarstwo w Kaliszu w wiekach XVI-XVIII*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań.
- O założeniu Szkoły Rycerskiej Kaliskiej (1816)*, Kalisz.
- Ordyłowski M. (2004), *Szkice z dziejów kultury fizycznej*, Zielona Góra.

- Pakerntreger A. (1988), *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa.
- Polanowski E. (1977), *Organizacja życia kulturalnego, literackiego i naukowego w Kaliszu do 1914 r.* [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań.
- Polanowski E. (1979), *W dawnym Kaliszu*, Poznań.
- Poznański K. (2002), *Rola Warszawy w upowszechnianiu wychowania fizycznego i sportu w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Wasztyl, Kraków.
- Rabiega H. (1968), *60 lat krajoznawstwa w Kaliszu 1908-1968*, Kalisz.
- Rusiński W. (1983), *Kalisz zarys dziejów*, Poznań.
- Rutkowski S. (1970), *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Warszawa.
- Rynkowska A. (1977), *Rozwój handlu i komunikacji, Kredyt w Kaliszu w latach 1815-1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań.
- Sobakiewicz E. (1982), *PTK, PTT, PTTK. 75 lat działalności w województwie kaliskim*, Kalisz.
- Sobolewski P. (1982), *Kim był Stefan Szolc-Rogoziński*, Kalisz.
- Sutarzewicz H. (1977), *Asnyk, Konopnicka i Dąbrowska w Kaliszu*, Warszawa.
- Sutarzewicz H. (1977), *Kalisz literacki*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań.
- Szczepeński B. (1973), *Rozwój usług produkcyjnych*, [w:] *Dzieje Wielkopolski lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań.
- Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum Ogólnokształcącego im. A. Asnyka w Kaliszu* (1993), red. E. Polanowski, Kalisz.
- Szymański L. (2002), *Koncepcja władz carskich i społeczeństwa polskiego w zakresie higieny i wychowania fizycznego i ich realizacja w szkolnictwie Królestwa Polskiego 1815-1915*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa
- Szymański P. (2004), *Z falami Proсны. Szkic monograficzny z okazji 110-lecia Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego*, Kalisz.
- Tuszyński B. (1986), *Od Dynasów do Szurkowskiego*, Warszawa.
- Vedmon L. de, Graeve S. (1912), *Przewodnik po guberni kaliskiej*, Warszawa.
- Wandowska J. (1977), *Szkoły średnie, Okres 1864-1914. Szkolnictwo i oświata w Kaliszu w latach 1815-1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań.
- Włosański S., Warda T. (1993), *Kaliskie Bractwo Strzelców Kurkowych 1475, 1925, 1991*, Kalisz.
- Wojciechowski A. (1988), *Rozwój wychowania fizycznego i sportu w Kaliszu do 1939 roku*, praca magisterska, AWF, Wrocław.
- Woźniak M. (1977), *Dwadzieścia pięć lat Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Kaliszu*, „Rocznik Kaliski”, t. X.
- Zieliński K. (1973), *Dzieje Korpusu Kadetów w Kalisz 1807-1832*, „Rocznik Kaliski”, t. VII.
- Zmyślony A. (1994), *100-lecie Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego 1894-1994. Szkic monograficzny*, Kalisz.